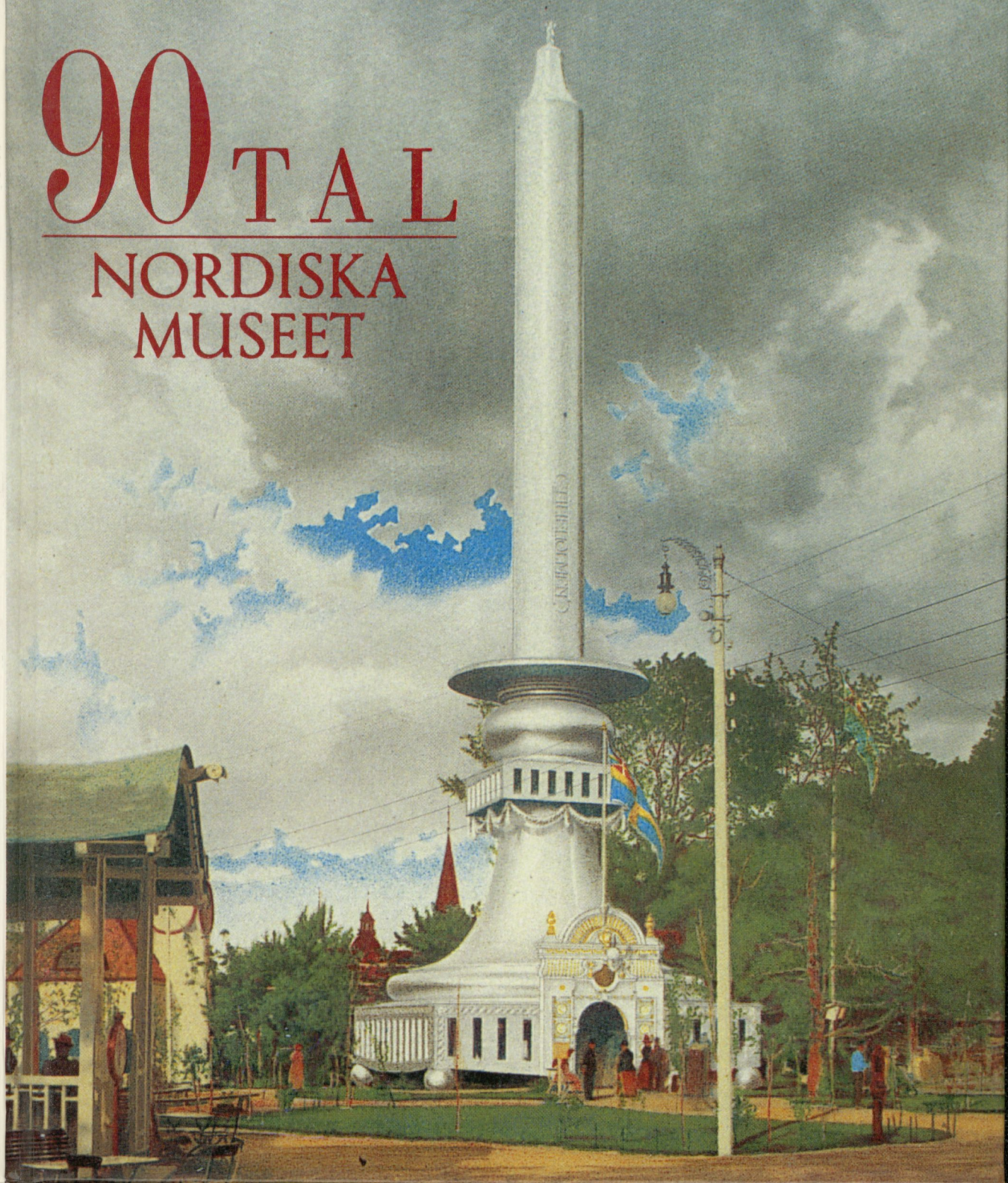

FATABURREN 1991

90 TAL

NORDISKA
MUSEET

90 TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991

ISBN 91 7108 303 0

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

HEMBYGD FÖR FRAMTIDEN

Josef Rydén

*Josef Rydén, lektor,
ordförande i Riksför-
bundet för Hembygds-
vård.*

Hembygdsrörelsens födelse i 1900-talets början bestod egentligen i att den gamla folk- och fornminnesromantiken bytte gestalt, befruktad av en mängd idéer som virvlade runt i 1890-talets Sverige och Europa.

Svärmeriet för forntiden och samlandet av "fornsaker" går tillbaka på den götiska romantiken i tidigt 1800-tal. Det kombinerades med intresset för det folkliga kulturarvet, dialekter, traditioner, folkdiktning. Engagemanget bars vidare av personer som Leonard Fredrik Rääf (1786–1872), "Ydredrotten", Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (1818–89), folklivsforskningens banbrytare och Nils Gabriel Djurklou (1829–1904), upphovsman till den första fornminnesföreningen (i Närke 1856). Dessa föreningar, vars medlemmar vanligen bestod av historieintresserat folk ur en bildad överklass, hade som mål att samla kvarlevor av forntid och folklig kultur och skapa regionala museer för de materiella lämningarna därav.

Kom så Artur Hazelius med tanken att bygga upp ett stort skandinaviskt museum för att rädda det kulturarv som hotades av ett samhälle i förändring. Med Nordiska museet 1873 fick fornminnesföreningarna en nationell förebild, och med Kulturen i Lund 1890 och framför allt Skansen 1891 fick de prototyper för att sätta in museerna i ett slags kulturhistoriska friluftreservat.

Under 1890-talet uppstod också de första lokala museerna i fornminnesföreningarnas anda: hembygdsmuseet i Funäsdalen och Jonas Mats Perssons gård i Leksand. Några år senare, 1902, grundades Västbo härads fornminnesförening i Småland. Dess syfte var inte bara att samla fornsaker utan att skapa en hembygdsgård av sammanflyttade äldre byggnader, där folk kunde träffas och studera bygdens historia, uppleva den och ta med sig den in i framtiden, som identitet och förebild.

Jonas Mats Perssons gård i Leksand, ett av de första lokala museerna i landet. Här är Jonas Mats familj fotograferad utanför museet omkring 1900. Foto Gerda Söderlund, Leksand.

Det var tecken på att nya tankar kommit in i verksamheten och att en process av nyfödelse höll på att ske. Efter ännu ett par år, när de första egentliga hembygdsföreningarna bildades i Dalarna, hade den nya rörelsen definitivt tagit gestalt. Men det skulle ta årtionden innan de båda idéströmningarna, den gamla och den nyfödda, även organisatoriskt växte samman.

FORSSLUND OCH STORGÅRDEN

Vilka av 1890-talets idéer var det då som hade gett form åt hembygdsrörelsen?

Några av dem kanaliseras genom författaren Karl-Erik Forsslund. Hans bok *Storgården*, som kom ut år 1900, har betecknats som "hembygdsrörelsens väckelseskraft" (Sten Rentzhog). Det var en märklig bok. Den utfärdade en sträng dom över industrialismens människofientliga stadsmiljöer och förkunnade ett evangelium där solljuset, naturen och det lantliga hemlivet dyrkades. Det var en förkunnelse som siktade mot framtiden, även om dess anatema drabbade det mest omvälvande skeendet i tiden, det industriella genombrottet. Bakom protesten låg en

Karl-Erik Forsslund med sin hustru Fejan Öhman och barnen i "lathörnet" på Storgården. Väg-garnas textilier vävdes av Fejan.

Brunnsvik omkring 1940. Till höger Höganloft, som Karl-Erik Forsslund byggde tillsammans med eleverna under första läsåret, 1907. Foto Eric Lundquist, Brunnsviks bildarkiv.

radikal humanism och en utvecklingstro som hämtat näring såväl från Darwin (via den tyske filosofen Ernst Haeckel) som från Nietzsche.

För Forsslund själv blev Storgården en realitet. I en gammal bergsmansgård vid sjön Väsman utanför Ludvika inredde han, tillsammans med sin hustru Fejan Öhman, sitt hem och gjorde verklighet av sina rousseuanska drömmar om ett liv där natur och gammal lantlig kultur ingått en lycklig förening. Några år senare var han med om att i Storgårdens närhet grunda Brunnsviks folkhögskola, där flera generationer ungdomar inom arbetarrörelsen skulle förses med intellektuell utrustning för att omforma samhället.

Redan 1896 lär Forsslund ha fått idén till Storgården. Det var det år då Fröding gav ut diktsamlingen Stänk och flikar, som

*Omslagsbild till Storgården
1900, utförd av Lydia Skottsberg.*

bland annat innehöll morgondrömmen om Ariens land, "där solguden tömde / med givmild hand / kring alit överallt i en lycklig ängd / ... sitt liv, sina håvors mängd." Forsslund recenserade boken med entusiasm; Frödings ariska drömmar stämde överens med hans egna planer på att köpa en Söderhavsö för att grunda ett idealsamhälle. Avsikten därmed var inte bara "att återvända till naturen" utan att "åstadkomma en verklig kulturrenässans och vid återkomsten 'föra in vår kroppsliga och andliga sundhet och vår lycka i utvecklingen'" (Sundin, 1984).

Någon Söderhavsö blev det inte för Forsslund, men väl Storgården med dess ideal av "helhetskänsla i tillvaron". Boken kom ut i nio upplagor och fungerade för många som "en uppenbarelse och en ledstjärna" (Gustaf Näsström). Och av utopin blev med tiden ett helt program om Hembygdsvård (1914), som skulle ge fastare form åt den rörelse som Storgårdsdrömmarna spritt över landet. Men då hade de radikala framtidstankarna glidit över till samhällsbevarande kulturkritik. Fast kärnan i programmet var alltjämt "den gamla hemkulturen ... som måste skyddas, vårdas och bevaras".

Forsslund är naturligtvis i mycket ett barn av det litterära svenska nittioalet. Där blomrade den provinsiella romantiken i Frödings och Selma Lagerlöfs Värmland, Karlfeldts Dalarna, Heidenstams Tiveden, Pelle Molins Ångermanland. Egentligen hade redan åttitalisterna inmutat sina landskap: Ola Hansson och A. U. Bååth Skåne, August Bondeson Halland, för att inte tala om Strindbergs kärleksfulla skildringar av Stockholm och dess skärgård. Men det var nittitalsdiktarna som gav liv åt en hembygds kärlek som gick djupt in i svenska folkets hjärtan och som ännu kan sätta själsliga strängar i dallring. Som när Heidenstam skildrar hur den fredlöse Gunnar på Lidarände stannar på sin gård, med livet som insats:

Fager blommar liden.
Hon aldrig tycktes mig mer fager förr.
Min gula åker väntar skördetiden.
För mig finns ingen väg från hemmets dörr.

TYSKA IMPULSER

Denna hem- och hembygdsromantik hade sin motsvarighet i konsten hos Carl Larsson, Anders Zorn, Carl Wilhelmson och en lång rad andra av 90-talets kända målare. Den har analyserats som en "fysiologisk mystik" (Staffan Björck) med rötter i en naturvetenskaplig grundsyn. Den går alltså tillbaka till naturalisternas skildringar av samspelet mellan människa och natur. Björck citerar vad Ellen Key skriver om

den jordbundna, skogsdoftande hembygdskänslan, hvilken – som hvarje stor kärlek – är en lidelsefull stillhet, en ödmjuk stolthet, en smärtsam salighet.

Och Forsslund tog djupa intryck av Ellen Key.

Men 90-talets sätt att skildra hembygden i dikt och konst var ingenting unikt svenskt. I Tyskland hade vid 1800-talets slut växt fram en liknande strömning under namnet Heimatkunst. Dess anhängare gjorde gällande att diktens och konstens värde direkt berodde av de hembygder som deras skapare hörde samman med. I Nordisk familjeboks andra upplaga (1909) definierar Ruben G:son Berg denna hembygdskonst som

en modern riktning inom litteraturen, som söker ge en motsats och ett komplement till de något internationellt färgade nutida storstadsskildringarna genom att göra landskap, människor, språk och seder från författarens hembygd till hufvudmotiv för hans framställning.

De nationella tendenserna i denna Heimatkunst kunde nazismen gripa tillbaka på för att motivera sin Blut-und-Boden-diktning. På samma sätt kunde Hitler begagna sig av en annan av 90-talets inspirationskällor, Nietzsches storslagna livsbejakelse, för sin raslära. I händerna på maktpolitiker är idéer alltid farliga, hur välmenta de än varit från början; det ger ju kommunismens bankrutt i vår tid ytterligare ett belägg för.

Den tyska hembygdskonsten bör såväl Karl-Erik Forsslund som de andra svenska nittitalisterna ha haft beröring med. En annan av hembygdsrörelsens pionjärer, konstnären Gustaf Ankarcrona, hade studerat i Tyskland under flera år och t.o.m. haft ateljé i Berlin, 1889–90. Han var född i Huskvarna som son till en disponent vid Huskvarna Vapenfabrik, och han var nära vän till ingenjör Algot Friberg i Jönköping, initiativtagare till Norra Smålands fornminnesförening och en av rörelsens före-

Ungdomsrörelsen samlade stora skaror. Här talar Verner von Heidenstam vid ungdomsmötet på Omberg 1908. Foto Anna Bülund, Skänninge.

gångsmän i Småland. Men Ankarcrona flyttade till Dalarna 1901, och det var där han tillsammans med Forsslund, Zorn med flera skulle spela en verklig huvudroll vid hembygdsrörelsens genombrott. Han grundade hemslöjdsföreningar och var en av arrangörerna för de berömda ungdomsmötena i Dalarna i seklets början.

UNGDOMSRÖRELSEN

Just den så kallade ungdomsrörelsen är ett annat intressant inslag i hembygdsrörelsens tillkomsthistoria. Även den hade sina rötter i nittiotalet och var både fosterländsk och radikal, dock

utan att ha politiska syften. I grunden var den ett slags bildnings-, nykterhets- och upplysningsrörelse. Den slog rot hos sekelskiftets ungdomsgenerationer som fann sig

leva i ett samhälle, där det på grund av rådande politiska författning inte fanns stort svängrum för deras sociala idealitet och medborgerliga nit (Näsström).

Som dess bärande idé har angetts

den nyvåkade demokratins intresse för folkets egen historia och för folkets egna möjligheter att bidra till en positiv utveckling i kamp mot de faror man upplevde i industrikultur, stadsförslumning, emigration och internationalism (Rentzhog).

I Jämtland uppträdde ungdomsrörelsen redan under 1800-talets sista år och kom då närmast från Norge. Därifrån spreds den sedan till övriga Sverige. Stora ungdomsmöten anordnades med sång, musik och föreläsningar över ämnen som "Några lärarika episoder ur Nordens historia" eller "Viktiga frågor rörande vårt folks hälsolif" (Sundin, 1986). Studenter från Uppsala och Lund medverkade ofta som arrangörer och bidrog därmed till att sprida moderna och ofta radikala idéer ut över landet. Bland dem som framträdde på ungdomsrörelsens möten var P. J. Rösiö, "småbrukets apostel". Under parollen "Ljus och jord" pläderade han för jordbrukets välsignelser och för att människan måste få ett hem även i naturen.

I Dalarna blev ungdomsmötena särskilt omfattande med publik på bortåt 20.000 personer. Konstnärer och folkbildare som Zorn, Ankarcrona, Forsslund och Uno Stadius angav tonen och agiterade för att väcka ungdomen till insikt om svensk natur och folklig kultur. Just därigenom kom ungdomsmötena i Dalarna att inspirera till bildandet av de första hembygdsföreningarna.

DEMOKRATISK NATIONALISM

Det som från senare tiders synpunkt varit svårt att förstå är hur hembygdsrörelsen kunde växa fram i ett idéfält som förenade en

Dramatiska naturupplevelser, forsar och vattenfall, utsiktspunkter – att upptäcka Sverige var målet för 90-talets turism.

fosterländsk anda med en radikal och demokratisk inriktning. Men då skall man komma ihåg att 1890-talets nationalism ingalunda var konservativ och samhällsbevarande. Tvärtom gick den, här som i många andra länder under 1800-talet, hand i hand med en folklig frihetsrörelse, som ville avskaffa klassgränser och penningstreck. Nationalisten Heidenstam engagerade sig ju helhjärtat i rösträttsrörelsen; bekant är hans formulering i Medborgarsång – ”Det är skam, det är fläck på Sveriges banér att medborgarrätt heter pengar”.

Intresset för den folkliga kulturen och för folkets egen historia behöver heller inte enbart vara bakåtblickande – det har ju vår egen tids Gräv där du står-aktiviteter gett prov på. Både Heidenstam och Forsslund blev dock med tiden, liksom hembygdsrörelsen, mer inriktade på att bevara än att förändra och revolutionera. Men ännu när Forsslund avslutar sin programbok Hembygdsvård från 1914 riktar han blickarna framåt: ”Att skapa verkliga varma svenska hem måste vara hembygdsstyddets och bygdemuseernas innersta uppgift och yttersta mål. Och de yppersta bygdemuseer skulle vara och skola en gång bli hemmen själva!”

Det är utopisten från 90-talet som alltjämt talar här. Hans patos var i sann mening demokratiskt och omfattade både mänskliga och natur. Alldeles som Frödings, den Fröding som både diktade om enkla värmlänningar som Gamle Hurra eller Lars i Kuja och som i sina Nedanförmänskliga visor sökte identifiera sig med naturens minsta individer, myran, bladet och gråberget.

HEMBYGDSKÄRLEK OCH NATURSKYDD

Engagemanget för naturen, kulturlandskapet, miljön är en annan del av hembygdsrörelsens idéinnehåll, med rötter i det slutande 1800-talet. En lundaforskare, Désirée Haraldsson, har nyligen analyserat Svenska Naturskyddsföreningens bakgrund och framväxt. Hon betonar att just med 1890-talets nationalromantik en ny känsla för svensk natur bröt fram. Den utvecklades parallellt med hembygdkärleken och kom alltså att ingå i den grund som båda folkrörelserna alltjämt bygger vidare på.

Intresset för naturen som resurs för känsloupplevelse och rekreation kom naturligtvis från samhällets elit, inte minst vetenskapsmän, författare, konstnärer m.fl. Det hängde samman med

Kalixforsstugan var utgångspunkt för bestigning av Kebnekajse.

den vetenskapliga naturforskningen och en växande kunskap om naturen, grundad på evolutionsläran. Ett uttryck för detta nyvaknade intresse var att Svenska Turistföreningen bildades 1885. Till dess första insatser hörde att organisera turism i fjälltrakterna; I STF:s tidiga årsskrifter berättas om hur man prickat ut stigar, gjort spångningar, rid- och klövjevägar samt byggt övernattningsstationer för fjällvandrare.

Den nära kopplingen mellan vetenskapliga och turistiska intressen låg också bakom de krav på naturskydd som började ställas på 1890-talet. Känslan för hembygdens natur bands samman med behovet att bevara dess värden. En grupp naturvetare i Uppsala med växtgeografen Rutger Sernander i spetsen spelade en viktig roll för att föra fram naturskyddskraven. Även naturforskare i Lund gick i samma riktning. Båda grupperna hade en

anknytning till radikala studentorganisationer, Verdandi i Uppsala och De Unga Gubbarna i Lund.

I Verdandi-gruppen ingick förutom Sernander även Forsslund, Fröding, Albert Engström samt en annan blivande natur- och hembygdsvårdare, Karl Starbäck – som skulle bli Samfundet för Hembygdsvårds förste ordförande. Genom Forsslund kom gruppens natursyn att via storgårdsevangeliet ingå även i hembygdsrörelsens idéarv. Natur och kultur möttes i hembygdens tecken, hembygdsvård blev både natur- och kulturminnesvård.

Naturskyddsföreningen, grundad 1909, kom att vara med och stifta Samfundet för Hembygdsvård 1916. Samfundets tidskrift fick med tiden namnet Bygd och Natur – vilket fortfarande lever kvar som ett vittnesbörd om att hembygden utgör en organisk enhet av människor och natur. Det har också gett hembygdsrörelsen anledning att engagera sig i vår tids miljöfrågor.

Den ideologi som styrde banérförarna för den unga naturskyddsrörelsen kan karakteriseras med ordet ”preservation”, en term som Désirée Haraldsson i sin analys hämtat från den livliga debatten i USA vid sekelskiftet. Innebörden var att man ville skydda naturen mot människan, bevara den sköna och orörda naturen från mänsklig exploatering. En annan tendens, uttryckt som ”conservation”, siktade till en naturvård som accepterar mänsklig exploatering men under sträng hushållning med naturens resurser. Med tiden har den senare inriktningen kommit att ta överhanden inom naturvårdsrörelsen och fört över till vår tids miljövård. En liknande förändring torde hembygdsrörelsen ha upplevt; från det forsslundska storgårdsidealet till vår tids samhällsinriktade hembygdsvård.

SAMHÄLLETS FÖRÄNDRINGAR

En äldre idealistisk idétradition mötte alltså en naturvetenskaplig och materialistisk ideologi i 90-talets hembygdsvärmeri. Romantisk beundran för den sköna naturen och det folkliga kulturarv som utgjorde nationens själ befruktades av en evolutionistisk syn på såväl landskapets som folkets historia. Men den nya hembygdsyn som kom ut härav skulle aldrig fått liv och gett upphov till en folkrörelse, om den inte hade passat så väl in i tiden. Det var det sena 1800-talets stora samhällsförändringar, industrialismens genombrott, urbaniseringen, emigrationen, som skapade

Hembygdsspel är och har länge varit ett medel att stärka banden med det förflutna. Här från Arnljot-spelen på Frösön, som började 1908. Foto Oskar Olsson.

många människors behov av trygghet i en föränderlig verklighet. Känslan för hembygden fyllde detta behov och framtiden tedde sig mindre skrämmande om man kunde ta med sig ett stycke av sitt eget fädernearv, hembygdens natur och kultur, in i framtiden.

90-TALSIDÉERNA OCH SKANSEN

Hur skilde sig då den nyfödda hembygdsrörelsen från 1800-talets fornminnessvärmeri och traditionsbevarande? Med andra ord: vad hade 90-talets många idéer tillfört studierna av den folkliga historien?

Först och främst hade den museala målsättningen skjutits i bakgrunden. Intresset för gamla seder och bruk, hemslöjd och hantverk, folkmusik och dans kombinerades med tron på möjlig-

heterna att använda detta folkliga kulturarv för att forma ett bättre samhälle. Danser, lekar och traditioner skulle motverka industrisamhällets förflackning och nivellering. Slöjd och hantverk skulle ge folk en vackrare miljö, kanske också sysselsättning på landsbygden, så att man slapp fly till städerna eller till Amerika.

Att grunda gammel- eller hembygdsgårdar var en pedagogisk gärning. De skulle vara förebilder för hemmen och samtidigt bli samlingspunkter, där bygdens folk kunde ta del av fädernas arv.

Forsslunds storgårdsutopi hade gett inspiration till en sådan inriktning. Men själv hade Forsslund – som Gustaf Näsström och Sten Lundwall visat – hämtat mycket av sin inspiration på Skansen, den miljö dit han under sin Stockholmstid flydde från van-

Skansen blev en förebild och inspirationskälla för hembygdsvårslen och för framväxten av fri-luftsmuseer både i Sverige och ute i världen. Kombinationen av natur och folkliv var en av huvud-tankarna i den tidiga hembygdsvårslen. Foto Axel Lindahl 1898.

trivseln i storstaden och där han återfann hemkänslan. Skansen hade också stimulerat de övriga 90-talisternas hembygdsromantik.

Frågan är om inte just Skansen är den av 1890-talets innovationer som betytt mest för hembygdsidéernas omsättning i praktisk verklighet. Skansen blev det åskådningsexempel som lockade mängder av svenska kulturminnesvårdare att bygga upp levande reservat i sina egna hembygder. Skansen är sannolikt den främsta orsaken till att Sverige idag är de tusen hembygdsgårdarnas land.

Det var ett lysande resultat av Artur Hazelius' gärning. Tyvärr har saken också haft sina negativa konsekvenser. Hembygdsrörelsen har dragit på sig ett enormt förvaltningsansvar. Fokuseringen på hembygdsgårdarna har ibland hindrat lokala föreningar att ta sig an uppgifter utanför dessas gårdsgårdar. Då har man kanske glömt att rörelsens ansvar gäller hela lokalsamhällets framtid.

TVÅ 90-TAL

En folkrörelse har den likheten med en förälskelse, att om den skall leva vidare måste den allt som oftast hämta styrka ur begynnelsestadiet, skrev Francesco Alberoni i sin populära bok Förälskelse och kärlek (svensk övers. 1983). För hembygdsrörelsens del har de senaste åren inneburit en kraftsamling, med ett särskilt Hembygdens år och en omfattande kampanj för landsbygden och kulturlandskapet. Under 1990-talet kommer det att prövas om rörelsen – som numera räknar mer än 400.000 medlemmar – förmår fullfölja denna framtidsinriktade satsning. Då krävs det kanske att man söker sig tillbaka till begynnelsestadiet, 1890-talets idédynamik och känslöengagemang, Forsslunds och andras.